

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ՀՆԱԽՕՍԱԿԱՆ ՏԵՂԵԳՐՈՒԹԻՒՒՆ ՀԱՂԻՆՏԱՅ.

(Դ - Բ - Դ - Դ - Դ . Ա - Բ - Դ - Դ . Բ . Դ .) :

ՅՈՂՈՒՄԻ ԺԵ.

1) ԱՆԱՊԱՏՆ ԿՈՒՍԱՆԱՑ.

Մզոնաչափ հեռաւորութեամբ ի վանաց ի կողմն արեւելից ի վեր քան զգերեզմանատու նն հասարակաց առ ստորոտով լերինն Տէրունականի գոյ փոքրիկ եկեղեցի գմբեթազարդ համակ կերտեալ ի սրբատաշ քարանց, նորոգեալ ի ձեռն Զալի և կնոջ իւրոյ Վառվառի ի թուին Հայոց ՌՃԻԵ (1676) ի պէտս կուսանաց, որք ճգնեալ են ի սմին անապատի, վասնորոյ և կոչի եկեղեցիս այս Անապատ կուսանացն Հաղբատայ: Ի մէջ կիսաքանդ պարսպի անապատիս երեւին քարուքանդ որմունք սենեկաց յարեւելից կուսէ, նաև խողովակք ստորեկրեայք, որովք բերեալ են զջուր աղբերն Բանովշի Յաղտանց փոսէ ի պէտս կուսակրօնից. այլ այժմ է աւերակ, միայն ականատեղին ցարդ ևս յայտնի երեւի: Յանապատէ աստի գեղեցիկ իմն պատկերանան զառաջեալ հրաշակերտ վանօրայքն Հաղբատայ և Սանահնի և բոլոր զուարճահայեաց գրութիւնք գիւղօրէյից տեղւոյս:

Արձանագրութիւն նորոգողի եկեղեցւոյ ի ճակատ վիմաքարի գրան: « Ի թուին ՌՃԻԵ. (1676) բարեպաշտ ազատ յազգաց Եկուլեանց մեծահաւատ Զալն՝ որդի Շահ - Ղուլունի՝ ողորմած ամուսնաւ իւրով վերստին նորոգեաց զտաճար Տիրամօրն » : Այլ արձանագրութիւն երկրորդ նորոգողի « Թուին ՌՃԻ. (1681) այս է տապան Սարգիս վարդապետին՝ ազգաւ Խոցիկեցի և նորոգող սուրբ եկեղեցւոյս » :

Առ դրան եկեղեցւոյն ի հարաւակողմն են շիրիմք երեւելի արքեպիսկոպոսացն Հաղբատայ Տ. Յովհաննու, Համազասպայ և Գէորգայ՝ առ որ գրեաց Շնորհալին թուղթս այսու խորագրութեամբ « Թուղթ ի Ներսիսէ եպիսկոպոսէ . . . պատասխանի թղթոյն Գէորգեայ արեւելեան եպիսկոպոսի առաջնորդի սրբոյ

ուխտին Հաղբատայ և էսու զսիս տասխանիս: Կան գնեալ կան երեք հսկայաձև քարեայ խաչք ի վերայ շքեղադարդ դամբարանաց ունելով զայս օրինակ տապանագիր: «Այս է հանգիստ Տեառն Յովհաննիսի»: «Այս է հանգիստ Տեառն Գէորգայ»: Երրորդ տապանաքարն թէպէտ չունի զարձանագրութիւն, այլ աւանդութեամբ ասեն թէ՛ է շիրիմ տեառն Համազասպայ առաջնորդին Հաղբատայ: Հանդէպ սոցա յարեմտեան վայրի են գերեզմանք Իգնատիոս և Ստեփաննոս վարդապետացն, որք գտան ի ժողովին Լօռւոյ յաւուրս Ամիր Սպասալարին Զաքարիայ, որ վասն առնելոյ զպատարագն վրանաւ, ի վերայ շիրմի Տեառն Ստեփաննոսի փորագրեալ է այսօրինակ «Արձանս այս մեմական՝ է Սոփեստոսի Տէր Ստեփաննոսի, կազմեալ ի տէր Յովհաննիսէ քուեր որդւոյ իւրոյ ի թիւս ՈՀԳ (1125) յաղաւթս յիշեցէք վասն Տեառն»: Իսկ գերեզմանն Իգնատիոս վարդապետի չունի արձանագրութիւն: Նորոգօղք Անապատ եկեղեցւոյս երեւին յարձանագրութեանց. Բայց նախկին շիրմութիւն սորա համարի յառաջ քան զմետասաներորդ դարն Քրիստոսի:

Յանապատէ աստի յարեւելս կոյս Յաղտանց փոս կոչեցեալ ձորն ի վեր գնացեալ ելանես ի կատար բարձր լերին Տէրուհականի, ուրանօր ի միում տափարակ տեղւոջ կառուցեալ կայ ի հարթ և ի սրբատաշ քարանց մատուռ մի կոչեցեալ յանուն Տէրուհական, յորում կանգնեալ կայ գեղեցկաշէն խաչաքար, այլ ծածք այսր մատուան իսպառ իախտեալ կան ի հնութենէ ժամանակին: Միաբանք Հաղբատայ վկայեն, թէ այն է տեղի ճգնաւորաց և բազում նշանք հրաշից տեսանին ի տեղւոջ անդր. ուստի և բազումք ի ժողովրդականաց խնկօք և պատարագօք գան ի համբոյր որպէս Տէրուհականին, նոյնպէս և իախտեալ մատրանն՝ որ ի գլուխ Սուրբ - Լոյս լերին: Առ դրան իւրաքանչիւր երկուց աւերակ մատրացն երեւին մի մի գերեզմանք մինչև ցարդ անյայտ՝ թէ ո՞յր են արդեօք այն փոշիացեալ ոսկերք ի կատարս լերինն Տէրուհականի և Սուրբ - Լոռւոյ:

2) ՍՈՒՐԲ ԶՕՐԱՎԱՐՔ.

Ի ներքոյ պարսպի վանացս ի հարաւ մերձ ի Սեղիկ գետակն ի վերայ արձակ տեղւոջ կառուցեալ կայ ի Բարսեղ քահանայէ

ի թ. 21Բ. (1279) հարթ քարամբք հանդերձ որահիւք հին եկեղեցի յանուն սուրբ Զօրավարք ըստ այժմեան կոչման սուրբ Պէտրդայ զօրավարին: Աէսն հարաւային որմոյ ի վերայ սեղանոյ կամարին խախտեալ կործանեցաւ ի 1827 ամի ի սաստիկ երկրաշարժութենէն: Ի վերայ սեմոց դրան այսր եկեղեցւոյ փորագրեալ է այս արձանագրութիւն.

« Կամաւ նախախնամողին Աստուծոյ և յառաջնորդութեան Տէր Յովանիսի ի թուին Հայոց 21Բ. ես Բարսեղ քահանայ կանգնեցի զսուրբ զաւրավարքս, և շինեցի զխորանս լուսոյ յանուն սրբոցս մեծաւ ջանիւ, և քրտնամուխ անձամբ իմով՝ ի փրկութիւն հոգւոյ իմոյ, և յիշատակ մեզ և ծնողաց մերոց և սնուցողացն Մերձ ի հարաւային որմն այսր եկեղեցւոյ գտանին քանի մի գերեզմանք հանդերձ ստուար և սրբատաշ տապանաքարիւք տռանց արձանագրութեանց: Ի վերայ շիրմացս այսոցիկ կանգնեալ կան երեք խաչաքարք, երկուսն մեծ, իսկ միւսն փոքր: Նուրջ զեկեղեցեաւս կան տեղիք սլարտիզաց վանաց և գիւղականաց, յորս ցարգ ևս գտանին քանի մի սլաղաբեր ծառք:

ՅՈՂՈՒԱԾ ԺԶ.

1) ԶԴԴԱՇԷՆ ԵԿԵՂԵՅԻ.

Արաքոյ սլարտի վանացս հանդէպ սուրբ Գրիգոր եկեղեցւոյն ի հարաւակողմն գտանի ի գիւղի անդ սագաշէն քարակերտ եկեղեցի յանուն Աստուածամօր, որ այժմ կոչի Զգլաշէն. շինեալ ի Ուրթ թուականին Հայոց (1195): Գեղեցիկ են բոլոր շինուածն և քանդակագործութիւնն արեւմտեան դրան այսր օրօրոցաձե եկեղեցւոյ, յորոյ վերայ տեսանին հրաշակերտ խաչաքարք, ի ստորոտս որոց յաջ և յահեակ շուրջանակի առ սեմօք դրանն քանդակեալ են պատկերք ազաւնեաց և ծաղկեալ ոստք ծառոց նռնենեաց, ի վեր քան զլուսամուտն երևի կտոր ճերմակ քարի յորոյ վերայ եղեալ է արձանագրութիւն. բայց այժմ քարն այն բոլորովին փշրեալ է: Ի վեր քան զայս գեղեցիկ ճարտարութեամբ քանդակեալ է ի վերայ միակտուր քարի սլառակեր հոգւոյն սրբոյ իբրև զաղաւնի թռուցեալ վերուստ ի վայր: Ի ճակատ դռնաքարին փորագրեալ է այս ար-

ձանագրութիւն: « Ի Ռեդի թուականիս (1195) Ես Սեղաւոյ
նուառա աղախին Քրիստոսի վերստին շինեցի գուրք Աստուա-
ծածինս՝ որ խախտեալ էր ի հիմանց փասն մեր հայրենի գերեզ-
մանացս. և ինձ ետուն երկու պատարագ. ընկեստեաց Աստուա-
ծածնին և Միհրասայ աւրն. ի կենդանութեան իմում՝ Դաւթի.
և յետ իմ մահուան՝ ինձ. ով խափանէ՝ Յուդայի կցորդ է. և
մեր խղճիս Տէր: ամէն » :

Առ դրան եկեղեցւոյս են երկոտառան գերեզմանաքարք ա-
ռանց արձանագրութեանց, ի վերայ երկուց շիրմաց միայն և
եթ փորագրեալ կան « Դաւիթ, և Հարան » :

2) ՍՈՒՐԲ ԿԻՔՐԱԿԷ.

Յարեմուտս - հարաւոյ գեղոն ի լանջս հողարկոյ առ ձանա-
պարհաւն Զղացաձորոյ գոյ հին փռքիկ մատուռ շինեալ յոր-
ձատաշ քարանց յանուն սուրբ Աստուածածնի, որ այժմ կոչի
Սուրբ Կիւրակէ. ունելով ի միջի զփռքիկ բեմ հանգերձ
փռք խաչիւ. ի որահի այսր մատուռն ի վերայ միոյ սառաւոր
պատուանդանի կից ընդ որմոյն ի հարաւակողմն քարձր ի վեր
կանգնի ցարդ գեղեցիկ քարեայ խաչ ի վերայ շիրմացն, որք
ամփոփեալ ունին աստ զոսկերս նախնի աւագաց մերոց: Ար-
ձանագիր այսր խաչի է այսպէս « Յանուն Աստուծոյ ես ան-
պիտանս Սարգիս կանգնեցի ի հիմանց զառճար սրբոյ Աստ-
ուածածնիս. արդ աղաչեմ զընթերցողսդ, և զամենեւեան՝ որ
երկրպագիցէք սրբոյ Աստուածածնիս յիշեա՞իք յաղաւթս ձեր
զճնողսն իմ, և զիս զվերոգրեալսդ անուն. և Աստուած զձեզ
յիշեսցէ. ամէն Ուէ թուին (1188) » : Շուրջ զեկեղեցաւս է
գերեզմանատունն հասարակաց, յորում եղեալ են խաչաքարք,
բայց ի ձեռն ոսոխաց խաչին Քրիստոսի անհետացեալ են, մի
միայն պատուանդանքն տեսանին այսօր:

3) ԱՌԱՋԱՐԷՄ ԵԿԵՂԵՅԻ.

Առ եզր գեղոն Հաղբատայ ի հիւսիսակողմն գոյ աժմ խախ-
տեալ հնաշէն եկեղեցի յանուն « ԲՅ ՍԷՆ », զորմէ ասեն առա-
ջինն է սա քան զամենայն շինուածս Հաղբատայ, որպէս զՍա-
նահայ աւանդութեամբ պատմեն, թէ ի Սանահին ի փաղուգ
անտի կայր շինեալ եկեղեցի, որոյ նախկին հիմնարկութիւն

եղեալ է ի ձեռն սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին, նմանապէս շինութիւն այսր հին եկեղեցւոյ դռնն ի ժամանակս հնոյ հիմնարկութեան Սանահնի եկեղեցւոյն. հոսկ ապա ի ժամանակս թագաւորութեան Աշոտոյ Ողորմածի ընտրեալ են մերձ սորա զբարձրաւանդակ տեղին վասն շինութեան վանիցն Հաղբատայ, Մինչև ցարդ զանուն խախտեալ հնաշէն եկեղեցւոյս կոչնն բնակիչքն «Առաջագէմ եկեղեցի» այսինքն զառաջին վէմն շինութեան աստ եղին և ապա աստի զհետ եկն բոլոր շինութիւն աշխարհահոյսակ վանիցն սուրբ Նշանի:

Առ դրան Առաջագէմ խախտեալ եկեղեցւոյս կանգնեալ կան երեք քարեայ խաչք ի վերայ գերեզմանաց, և ի վերայ միոյ խաչաքարին վերտառեալ կայ քառակուսի այսօրինակ արձանագրութիւն: «Ի թուին ՆԾԴ (905) ի հայրութեան Սիմէանի ես Աթանագինէ և Փիլաքսոն կանգնեցաք զսուրբ խաչս ի վրրկութիւն հոգւոց մերոց և ամենայն երկրպագուաց իւրոց և յաւգնականութիւն թագաւորին մերոյ Դաւթի»:

Ի վայր տնկեալ միոյ գերեզմանաքարին գրի այսպէս. «Շնորհաւքն Յիսուսի հրամանաւ Տէր Յովանիսի գրեցաւ և գիրս յիշատակի . . . եղբարց Անդրէի, Դանիէլի, Տիրաննոյ, Գորկայ: Ի հալալ արդեանց մեր շինեցաք զսուրբ Սիոնս բարեխաւս առ Քրիստոս մեզ և ծնողաց մերոց, և ընծայեցաք ի սմա Դձ. սպիտակ, գնածէգին, հացագոմս Ռձ . . . Գանձահանքն: Մէն մի խաչաւգնէիւ զմեզ յիշել»: Ի ներքոյ սորա այլ իմն արձանագրութիւն. «Այլ և ինն պատարագ մեզ. գ. ի Ծննդեան, գ. Զատկին, գ. Սուրբ Խաչին. կատարիչքն աւրհնին յԱստուծոյ. ով խափանէ դատի ի Տեառնէ: Ես Տէր Յովանէս Զաքանդատակի զիմ էգին այլ ի սուրբ Սիոնս տվաք. ով հակառակի կամ խափանել ջանայ կապած է յԱստուծոյ, և մեր մեղացն տէր է»:

Բաւականաչափ հեռաւորութեամբ ի գիւղէն ի հիւսիսակողմն ի վերայ ճանապարհին Խրամաձորոյ կանգնեալ կան երկու խաչքարք մերձ առ միմեանս. առաջինն ունի զայս արձանագրութիւն: «Յառաջնորդութեան Տեառն Յոհանիսի՝ ես Մխիթար սպասաւոր սրբոյս կանգնեցի զխաչս ի բարեխաւսութիւն ինձ և ծնողաց իմոց, և եղբաւրորդոյ իմոյ Սարկաւագին, որք երկրպագէք, յաղաւթս յիշեցէք»:

Յարեւմուտս ի Հաղբատայ ի քարագլուխ ձորաճամբին կանգ-

նեալ կայ գեղեցկաշէն խաչաքար այսու արձանագրութեամբ :
 « Յառաջնորդութեան Տեառն Համազասպայ եպիսկոպոսին Հայ-
 րատայ . . . ես . . . կանգնեցի զխաչս . զիս և զծնողսն իմ և
 զԳրիգոր յիշեցէք ի Քրիստոս . ի թուին 27 (յամի 1255)
 կանգնեցաւ սուրբ Սարգիս :

4) ՀԱՂԲԱՏԱԶՈՐ .

Ի գեղջէն Հաղբատայ գէպ յարեմուտս իջանէ ուղի հար-
 թեալ յաստուածասէր անձանց . ի քարագլխին կանգնեալ է
 խաչ քարեայ՝ պահապանն անցանողաց . ի ստորոտս քարափին
 կառուցեալ կայր կամարակապ սիւնաղարդ շինուած . « Վիճակի
 — խաչ » կոչեցեալ , այժմ ի հնութենէ ժամանակին վերնակա-
 մարն խախտեցաւ . բայց միւս շէնքն տակաւին կան հաստա-
 տուն : Փոքր ինչ հեռաւորութեամբ աստի ի հիւսիսակողմն ի
 վերայ քարձրաւանդակ տեղւոջ առ ճանապարհաւն գոյ ևս
 խաչ քարեայ , որ կոչուած է՝ կոչի . կանգնեալ ի Թովմայ քա-
 հանայէն ըստ արձանագրոյն : « Ի թուին ՌԾ . (1201) ես Թովմայ
 անարժան քահանայ կանգնեցի զխաչս քարեխաւս . . . ինձ և
 ծնողաց իմոց և եղբարց . որք երկրպագէք՝ յիշեցէք ի Քրիս-
 տոս » : Աստի ի վայր իջեալ յանգիման լինի գերեզմանատունն
 Հաղբատաձորի քանի մի սրբատաշ տապանաքարիւք . ցուցա-
 նեն աստանօր զարկղաձև յոյժ փոքրիկ գերեզմանս . « Սգում-
 րապան » կոչեցեալ , զորմէ բազում բանս առասպելաբանեն
 բնակիչքն : Աստ է և սուրբ Ստեփաննոս խաչաքարն հսկայաձև՝
 կանգնեալ ի գլուխ սեպհական կաշուածոց և այգեացն երզն-
 կեանց : Ի տեղւոջէ աստի գեղեցիկ իմն պատկերանան զառա-
 ջեալ այգետանեայք Հաղբատեցւոց ի ձորադաշտին . մանա-
 ւանդ երկոքին գեղեցկատունկ այգիքն Սուրբ Նշանի վանաց :
 Յայսկոյս վանական այգւոյն գտանի սագաշէն եկեղեցի ի
 սրբատաշ , քարանց և այգին կոչի Վանքի մատուռի այգի : Ի
 վեր քան զքարաշէն կամուրջն է ջաղացատեղին վանաց : Զայս
 քարակերտ մատուռ շինեաց ի թուին Հայոց ՇԼԵ (1086) Սար-
 գիս առաջնորդն Հաղբատայ ըստ արձանագրութեանն , որ փո-
 րագրեալ կայ ի թիկունս թեաւոր խաչին , անկելոյն առ ձորի
 ճանապարհաւ յեզր գետոյն , այսօրինակ . « Ի թուին ՇԼԵ . ես
 Տէր Սարգիս առաջնորդ սուրբ ուխտիս Հաղբատայ՝ շինեցի

զջրադացս և արարի աղատադաց, արկի և զայգիս, տնկեցի և զդրախտս, զանազան մրգաբերօք ի փառս սրբոյ Նշանին և ի վայելումն տանս Հաղբատայ: Արդ եթէ ոք զսա ի Հաղբատայ հանէ կամ աւերման պատճառ լինի ի մեծաց կամ ի փոքուց՝ կամ առաջնորդ՝ որ սմա շինութեանն ջջանայ, այնպիսինքն որոշեալ լիցին յԱստուծոյ և ընդ որդւոյն կորստեան ելցեն ի խաւարն արտաքին և յորդն անքուէն, : Ի վերայ սոյն իսկ խաչին գրեալ կայ և այս յիշատակագիր . Ի ՇԼԸ թուին (1089) ես Տէր Սարգիս առաջնորդս Հաղբատայ կանգնեցի զնշանս տէրուհեան, զէն հաւատացելոց և պահապան թագաւորաց մերոց Կիւրիկէի, Սմբատայ և Դաւթի՝ զարմի սոցա, : Ի վերայ երկրորդ խաչին գրեալ է . Յառաջնորդութեան Տէր Յովանիսի և ի տէրութեան Զաքարէի և Իվանէի՝ ես Յովսէփ . . . կանգնեցաք զխաչս . . . որք երկրպագէք յիշեցէք ի Քրիստոս ևս առաւել զՅովանէս, ի թուիս ՈԾԸ (յամի 1209), Ի վերայ երրորդ խաչին արձանագրի, : Ի թուին ՈԽԸ (1199) ես Մխիթար կանգնեցի զխաչս մեծ յուսով ի փրկութիւն հոգւոյ իմոյ, որք երկրպագէք, յիշեցէք ի Քրիստոս և զծնողսն իմ, :

Դարձեալ ի վերայ Հաղբատաձորի միւս անկեալ խաչին փորագրեալ կայ այսօրինակ արձանագրութիւն վասն վանական յայնկոյս այգւոյն.

. Ի թուին ՌԺԷ (1568) ես Սարգիս վարդապետ կրօնաւոր իմ եղբարօքս կանգնեցաք զսուրբ խաչս ի ճանապարհիս, որ և զուգեցաք զայգիս իւր սնառօլքն *) որ մին կողմն վանքի մատուռի այգին, մին կողմն վանքի բոլոր մեծ այգին, յորոց մէջն մին կարմիր խաչ կայ, մին կողմն Ժիվանքայ ջուրն է, որ իմ հայրենի այգին էր տուի վախմն **) Հաղբատայ սուրբ Նշանին, Ով խափանէ կամ խլել ջանայ յիմոց կամ յօտարաց՝ սուրբ Նշանի խռովանքին գայ և նզուած է յԱստուծոյ և ԳՃԺԸ հայրապետացն, ամէն, :

(*) Սահման կալուածատեղւոյն, (**) Ընծայ յիշատակի.

ՅՕԴՈՒԱՅ ԺԷ.

ԿԱՅԱՆ ԲԵՐԴ.

Անցեալ ընդ այգեստանեայս Հաղբատաձորի առ ստորով լե-
րինն Լաշի, ճանապարհաւն իջանես յեղը գետոյն Դէքէդայ. և
ապա աստի դարձեալ յարեւելս կոյս զառիվեր ճանապարհաւն
եւանես ի կատարս բարձրավանդակ քարաժայռ լերինն. ուր է
ամրաշէն բերդն Կայան, որ այժմ կոչի Դրսի—վանք: Այս ա-
նառիկ բերդ չորս վերսաչափ հեռաւորութեամբ ի Հաղբատայ
յարեւմուտս շինեալ է ի Թուին Հայոց ՈԶԲ (յամի 1233) ամուր
սլարսպօք ի մէջ Հաղբատայ և Սանահնի առ Դէքէդայ և Փի-
վանքայ գետովքն ի Տէր Յովհանէս արքեպիսկոպոսէ քուերոր-
դւոյ իշխանացն Զաքարէի և Իվանէի վասն պահպանութեան
սուրբ Նշանին ի ժամանակս սասանման աշխարհիս մերոյ յա-
նօրէն Խորազմեանց: Տեղի այսր բերդի անառիկ է յոյժ և քա-
րաժայռ. յերկուց կողմանց սորա իջանեն գետք յորդահոսք.
ի հարաւային կուսէ ունի զմի դժուարագնալի ուղի, որ եւա-
նէ նախ ի հիւսիսակողման բերդն, և ապա աստի ի վերին գե-
ղեցկանիստ բերդն, ի մէջ որոյ յարեւելս կոյս ի վերայ սեպա-
ցեալ քարափին կառուցեալ կայ գմբէթաղարդ եկեղեցի յա-
նուն Աստուածամօրն, ունելով ի վեր քան զսեամս դրան ի վե-
րայ արեւմտեան որմոց զայսօրինակ արձանագրութիւն.

• ՈԶԲ. Կամաւն Աստուծոյ ես Տէր Յովհաննէս առաջնորդ Հաղ-
բատայ քուերորդի մեծի Պատրոնաց Զաքարէի և Իվանէի ի ժա-
մանակի՝ որ եհաս սասանումն աշխարհիս մերոյ յանաւրէն Խո-
րազմեանց ոչ գոյր տեղի ապաստանի սուրբ Նշանիս և եղբարցս.
հրամանաւ քեռոյն իմոյ Իվանէի և որդւոյն իւրոյ Աւագին և
Շահնշահի որդւոյ Զաքարէի շինեցի զամրոցս և զեկեղեցիս
Հաղբատայ սուրբ Նշանիս բազում աշխատութեամբ: Արդ
եթէ ոք զսա ի Հաղբատայ հանէ թէ ի մեծաց թէ ի փոքունց
զինչ և իցէ պատճառաւ մարդն այն նզովեալ եղիչի ի մա-
հուան և ի կենաց՝ յԱդամայ մինչև ի գալուստն Քրիստոսի՝
ինչ նզովք կայ ի վերայ նորա. եղիցի երեւեալ և տատանեալ
որպէս Կայենի. և բաժին Յուդայի առցէ. և աւանդիչ հոգւոյ
նորա սատանայ լիցի. և առաջնորդ սորա՝ որ կամաւոր նախան-

ձու կամ ծուլութեամբ կամ կաշառաւք զսա ի Հաղբատայ
Հանէ զվերոգրեալ նշովքն առցէ և որք հաստատեն աւրհնին
յԱստուծոյ, և պարտին ինձ տէր Յովհաննիսիս զԱստուածածնի
տաւնի գ. աւրն ի սմա պատարագն ինձ մատուցանել :

Գմբէթ այսր եկեղեցւոյ ի 1827 ամի ի սաստիկ երկրաշար-
ժութեանց խախտեալ կործանեցաւ. և քարինք նորա գլորեալ
իջին ի Շրէկաձոր, Սակայն ի 1836 ամի երեքին հարազատ եղ-
րարքն Վարդան, Մարգար և Յարութիւն Յովհանեան երգըն-
կեանք վառեալք աստուածային սիրով վերստին նորոգեցին ի
ձեռն Նփրեմ վարդապետի զեկեղեցին, շինեցին ըստ առաջին
ձեռն զգմբէթն ի հալալ արդեանց իւրեանց ի փառս Աստուա-
ծամօր կուսին, Զկնի ելից Մարգարին ի կենցաղոյս զմարմին
նորա թաղեցին ի շիրիմ արտաքոյ որմոյն աջակողմեան դա-
սւն, որոյ տապանագրութեան օրինակն է այս. « Ի ներքոյ
վիմիս հանգչի մարմին Մարգարայ երգնկեանց, վերանորոգողի
տաճարիս, որ ննջեաց ի Տէր 1842 ամի ի հասակի 67 ամաց :
Ի բարձրահայեաց տեղւոջէ աստի գեղեցիկ իմն տեսանի հըռ-
շակաւոր վանքն Հաղբատայ նաև համօրէն պտղաբեր այգիք
գեղջն, որ ի ստորոտս ամրոցին :

Յայսմ ամրոցի եղեալ է աղբիւր բերեալ յՈրնակ գեղջէ, և
մեծաւ ճարտարութեամբ ի ստորին վայրէ խողովակաւ հան-
եալ է ջուրն : Այժմ աւերակն սրբատաշ ջրհորի առ դրան
եկեղեցւոյն տեսանի միայն լցեալ քարամբք, Հիմունք լարաձե-
շինուածոց, սենեկաց, բարձրաբերձ աշտարակաց, բրգաց և
կամարակապ սիւնաղարդ դրանց ցարդ ևս ցուցանեն զճար-
տարապետութիւնս նախնեաց մերոց : Յարեմուտս ի մէջ ամրոցիս
գտանի դպրոցատեղին բաժանեալ յերիս դասատուս, որ առ-
ժամանակ եղև ընդ վարչութեամբ մեծի վարդապետին Վար-
դանայ, որ զկնի շրջաբերական թղթոյն Կոստանդեայ կաթու-
ղիկոսի եկաց ասա և ուսոյց զաշակերտս : Ի հարաւոյ ամրոցիս
է մուտն Հակոբակ, որ ընկալաւ զայս անուն ի հակառակու-
թենէ Գրիգորիսի եպիսկոպոսի Տուղէորդւոյ ընդ Մինասայ
եպիսկոպոսի առաքեցելոյն ի Զաքարիայ սպասալարէ վասն առ-
նելոյ զքանի մի արարողութիւնս ըստ Յուշաց : Զքաղուածս
ի գրուածոց Կիրակոս օլստմագրի գիցւիք աստանօր ի գիտու-
թիւն քանասիրաց :

Լեոն արքայ Հայոց՝ Յովհաննէս և Դաւիթ կաթողիկոս-
 սուներն ժողով արարին յարեմուտս Հայաստանի վասն խնդրոյ
 Զաքարիայ սպասաւարի՝ որ ցանկայր զտօնս ինչ տէրութեա-
 կանս ընդ Վիրս ի միում աւուր կատարել և վրանաւ պա-
 տարագել: Ժողովն հաւան գտաւ ընդ խնդիր Զաքարիայ
 ուստի Յովհաննէս կաթողիկոս՝ որ ի Վլայն Հռովմէական
 առաքեաց վրան մի գմբէթայարկ եկեղեցաձեւ, սեղան մար-
 մարոնեայ և զայլ սպասս պատարագի և զեպիսկոպոս մի Մի-
 նաս անուն հանդերձ գեղեցկաձայն (համեղաձայն) քահանա-
 յիւք, սարգաւագօք և դպրօք. որք եկեալ յանդիման եղեն
 Զաքարիայ ի քաղաքն Լօռի և ետուն նմա զհրամանաթուղթն և
 զընծայսն կաթողիկոսին: Նմանապէս ի Լեոն արքայէ և
 ի Դաւիթ կաթողիկոսէն եկին դեսպանք և հրամանաբերք:
 Ընդ որ ուրախացեալ Զաքարիա հրամայեաց ժողով առնել ի
 Լօռի քաղաքի ի կատար ածել զհրամանսն քանի մի արարո-
 ղութեանց և վրանաւ առնելոյ զպատարագն ի հարկաւոր
 դէպս: Առ այս վաղվաղակի ժողովեցան առ Զաքարէ արեւե-
 լեան եպիսկոպոսուներն — Գրիգորէս եպիսկոպոս Հաղբատայ,
 Վրթանէս եպիսկոպոս Բջնոյ և Դվնոյ, Սարգիս աթոռակալ
 Անւոյ, Յովհաննէս եպիսկոպոս Վարուց և այլք, նաև երևելի
 և քաջիմաստ վարդապետք և առաջնորդք վանօրէից — Սիւ-
 թար Գօշն, Իգնատիոս, Ստեփաննոս, Վարդան, և Դաւիթ Քո-
 բայրեցին ի Հաղբատայ, Յովհաննէս հայրն Սանահնի, Եղիա ի
 Հաւուց—Թառայ, Գրիգոր Դվնեցին, Սարգիս միայնակեացն ի
 Սեւանայ, վանական վարդապետն հանդերձ երևելի գիտնական
 քահանայիւք վանաց, քաղաքաց և գիւղից և այլ աշխարհա-
 կան ամբոխիւք: Իբրև գիտացին և լուան զհրամանս կաթո-
 ղիկոսացն և թագաւորին իսկ՝ ոմանք հաւանեցան և կէսքն ոչ,
 և այսպէս անմիաբանք լեալ քակտեցուն ի միմեանց: Ի ժողովի
 աստ էր Խաչատուր վարդապետն Վեշառեցի, որ երգեաց
 զհրաշալի երգն. « Խոչհո—րդ ի—րէն » ի ժամ պատարագին: Բայց
 Զաքարիա սպասաւարն ըստ կարգադրութեան կաթողիկո-
 սացն և թագաւորին Հայոց Լեոնի զամենայն ժամանակս
 կենաց իւրոց վարեցաւ որպէս և կամէր: Յետ կիսակա-
 տար ժողովոյն առաքեաց ապա Զաքարիա զՄինաս եպիսկո-
 պոսն՝ որ եկեալն էր ի կաթողիկոսէն ի Հաղբատ իւր պաշ-

աօնէիւքն զի և զնոյն տրասցեն. և մինչ դայր նա հուպ ի վանքն առաքեաց Գրիգորէս եպիսկոպոս Հաղբատայ արա, որք սաստիկ հարին զնա բրօք և զպաշտօնեայս նորա և վէրս եղեալ ի վերայ թողին կիսամահ. զջորիսն՝ որք էին ընդ նմա բեռնակիրք, գահավէժ արարեալ սաստակեցին. և բարձեալ զեպիսկոպոսն մահճօք տարան առ Զաքարէ, որոյ տեսեալ զայն բարկացաւ յոյժ ի վերայ Գրիգորիսի մահու չափ սպառնացեալ ի վերայ նորա, բայց նա փախստական անկաւ յաշխարհն Կարնոյ:

Յետ անցիցս այսոցիկ մինչև ցայսօր անձուկ տեղին այն կոչի հախառահաճօտ, և վերին տափն հախառահայ - հոգէր, զի նորաձե փոփոխութիւնն ի ծէսս հայրենի հին եկեղեցւոյ ծնաւ զհակառակութիւն, զոր արար Գրիգորէս եպիսկոպոսն Հաղբատայ, և եղև պատճառ ամենայն եկեղեցեաց այնուհետև վարիլ առաջին պաշտամամբն մինչև ցայսօր ժամանակի:

Այս բերդ որ ընդերկար ժամանակս տարաւ բազում փորձութեանց և անցից՝ երախտաւոր համարի ամբողջեամբն. զի պահպանեալ է միշտ զժողովուրդս ապաստանեալս ի սա մինչև ի ժամանակս Թաթարաց, որպէս գրէ Կիրակոս. թէ ի բերդի աստ ամենայն բնակչօք գաւառին ամրացաւ Աւագ իշխանն որդի Աթաբէգ Իվանէի ի ժամանակս յարձակման Զարմայ - Ղանին թաթարաց, որոյ զօրավարն Խոռղատայ բազում զօրօք եկեալ պաշարեաց զբերդն շուրջանակի. և յղեաց պատգամս առ իշխանն Աւագ գալ ի հնազանդութիւն. Իսկ սորա կամեցեալ շահել զմիտս նորա ետ զդուստրն իւր ի կնութիւն զօրավարին, զի թերևս թուլասցի ի պաշարմանէն. բայց առեալ զայն առաւել ևս ստիպեաց անձնատուր լինել: Գտին սպա զակն աղբեր յՈրնակայ բերեալ աստ ջրոյն, խոտորեցին զգնացս ջրոյն. ուստի ծարաւութիւնն բռնադատեաց բերդականացն ահամայ անձնատուր լինել: Զայս տեսեալ Աւագ իշխանին առաքեաց զվերականգու տանն իւրոյ զԳրիգոր, զոր Տղայ կոչէին, յազատացն Խաչենոյ առ Զարմայ - Ղանն, որ հարեալ էր զխորան իւր առ տփն ծովուն Գեղարքունւոյ՝ խնդրել զերեսս նորա. իբրև ետես մեծ նուինն (թագաւոր) ուրախ եղև յոյժ. պատգամս առաքեաց առ զօրապետն իւր, թոյլ տալ Աւագին անվնաս գալ առ ինքն, և ոչ ևս նեղել զբնակիչս բերդին և գաւառացն: Յետ այսորիկ ելեալ գնաց իշխանն Ա-

ւագ առ մեծն Զարմայ - Անն, որ ընկալեալ զնա մեծաւ յարգանք, յանձնեաց նմա վերստին զկառավարութիւն երկրին իւրոյ, ազատեալ ի պատիւ նորա զբազմութիւնն գերելոց և արար խաղաղութիւն և դիւրութիւն բնակչաց երկրի նորա:

Զշինութենէ և զկործանմանէ Վայան բերդիս այսպէս գրէ Նիրակոս պատմագիր. « Շինեաց (միւս Յովհաննէս եղբօրորդի առաջնոյն) բերդ մի ամրագոյն պարսպօք ի մէջ Հաղբատայ և Սանահնի, վասնորոյ գծութիւն ընդ երկուս մեծամեծ վանօրայս եղև, որպէս թէ ի հողոյ Սանահնին իցէ, և վրէժխնդիր եղև Շահնշահ որդին Զաքարիայ ի Սանահն զի Հաղբատ ի Վրաց թագաւորի հաշուին էր, յայնմ ժամանակի իբրև մեռաւ եպիսկոպոսն Յովհաննէս, քակտեցին զպարիսպս բերդին հրամանաւ Թաթարին » :

Տէր Յովհաննէսն մեռաւ. խողովակաջուրն յԱրնակայ կըտրեցաւ. Վայան բերդն ունայն տեղն կործանեցաւ հրամանաւ Թաթարին. Շահնշահն ինքնահաւանութեամբ բարձրամտեցաւ. ուստի տպաստանեալք ի սոյն անստնանելի բերդ ժողովրդականք իսպառ անտէր, անջուր, անհաց ոչ կարացին կեալ. ահամայ անձնատուր եղեն թշնամեաց, անգթութիւնն, սուրն և և սուին վախճան ետ բերդական ժողովրդոց մեծաց և փոքունց: Ո՛վ է մեղաւոր, պարզ ասեմ, մեք եմք պատճառ և առիթք. խորամանկ թշնամին է մեր գործի, գործին գործէ, մեք ապերախտքս պարծիմք ի կորուստ ազգին՝ ձեռամբ թաթարին: Բազմաթիւ օրինակս ազգատեցութեան կարեմք տեսանել ի մենում ազգային պատմութեանն: Թող, բերկրեցին այժմ քայքայեալ ոսկերք Շահնշահի, որ եղև պատճառ կործանման Վայան բերդի, և կորստեան հայկազն ժողովրդոց: Թող տըրտմեացի բերդաշէն Տէր Յովհաննէսն արձանագրութեամբ իւրով ի վերայ Շահնշահի, որ եղև ուխտադրութ յայսմ անցողական աշխարհիս: Թող նոքա այժմ ի հանդերձելումն պատասխանիցեն միմեանց վասն ի զուր հեղեալ անմեղ արեանց:

Թէպէտ այժմ քակտեալ կայ պարիսպ այսր բերդի դոգցիս մինչև ցհիմունս իւր հանդերձ ամենատեսակ շինուածովքն, սակայն ունի արդէն զիւրն բնական ամրութիւնս: Յիւրաքանչիւր ամս բնակիչք Հաղբատայ և մերձակայ գիւղօրայիցն յաւուրս Նոր կիւրակէի և Համբարձման Տեառն յաճախեն աստ ի

աօնախմբութիւն Աստուածամօր եկեղեցւոյն մոմեղինօք խրնկօք և պատարագօք և կատարեն զմեծ հանդէս ուրախութեան և վիճակախաղի:

ՅՕԴՈՒԱԾ ԺԸ.

Վ Ա Ր Ա Գ Ա Յ Ս. Խ Ա Չ.

Սուրբ կոյսն Հռիփսիմէ ընկերօք հանդերձ փախուցեալ ի հալածանաց Դիոկղետիանոս կայսեր եհառ ի Հայաստան աշխարհ ունելով ընդ իւր զնշան Փրկչական խաչին, որով յամենայն տեղիս առնէր նշանս և մեծամեծ սքանչելիս. հասեալ ի գաւառն Տօսրայ բնակեցաւ առ Ժամանակ ինչ ի վայելուչ վայրին, որ Սուրբ Խաչ կոչի, իսկ այժմ առի Ղաւանդ՝ ի հարաւոյ կուսէ Վանայ—Բերդի: Աստի փախստեան պատճառաւ ել ի լեառն Վարագայ ի բարձր տեղին որ կոչի Գալիլիա և անդ ձեռամբ իւրով ամփոփեաց զսուրբ նշանն ի քարանձաւին, և ինքն իջեալ ի լեռնէն առաջնորդութեամբ Հոգւոյն Սրբոյ գնացեալ եհառ ի Վաղաշապատ քաղաք. ուր վկայեաց, և զնահատակութեան պսակն ընկալաւ սուրբն Հռիփսիմէ ԼՔ ընկերովք իւրովք ի ձեռն մեծին Տրդատայ թագաւորին մերոյ՝ բայց երկու քահանայք և այլք ի կուսանացն դադարեցան ի լեառն Վարագ ի սպաս սուրբ նշանին, զորս եկեալ ապա սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին քաջալերեալ մխիթարեաց և հաստատեաց ի տեղւոջ անդ զեկեղեցի վասն մնացելոցն: Յետ այսոցիկ անբնակ մնաց տեղին այն ի պատճառս խստութեան օդոյն, թէև աւանդութեամբ գիտէր ամենայն աշխարհ Հայոց զլինել սուրբ նշանին ի լեառն Վարագայ, բայց ոչ գիտէին թէ հաւաստեաւ յորում տեղւոջ է, մինչ ի Ժամանակս մեծին Վարդապետրկի իշխանաց իշխանին Տանն Արծրունեաց:

Ի 640 ամի ի հայրապետութեան Տ. Ներսիսի Շինողի այր ոմն Թոգիկ անուն կրօնաւորեալ ի լերինն Վարագայ ի տեղի բնակութեան սուրբ Կուսանացն հանդերձ սրբասնեալ աշակերտաւն իւրով Յովելեաւ գերազանցեալ ի վարս ճգնողականս տենչայր գիւտի սուրբ նշանին. ուստի ետ զանձն իւր ի խորին ճգնութիւն զաւուրս 10. անսուաղ պահեալ հայցէր ի Տեառնէ տեսանել զփափագելին իւր: Իսկ մարդասէրն Աստուած, որ զկամս երկիւղածաց իւրոց առնէ, լուաւ աղօթից նորա, մինչ-

դեռ կայր յաղօթս հայրն Թողիկ աշակերտաւն իւրով Յովե-
լեաւ ի մէջ գիշերին նշան լուսեղէն յայտնի երևեցաւ ի լերինն
Վարագայ, որպէս գրէ Պատմաբանն Թովմայ Արծրունի:

« Երևացան գանձք աստուածային նշանին՝ յորոյ վերայ
եհեղ զարիւն Միաժին Որդին Աստուծոյ. և էր համբարեալ ի
լերինն Վարագայ ի գագաթն քարանձաւին ի ձեռն սուրբ որո-
ջին և թագաւորազն կուսին Հռիփսիմեայ, յայանեաց Աս-
տուած, որպէս և յաւուրսն Աստուանդիանոսի արքայի և Կիւր-
դի հայրապետին, զնոյն և ի գաւառն Վասպուրական ի լեառն
Վարագայ ցոլացեալ նշան Տէրունական Խաչին. յերրորդ ժա-
մու թռուցեալ ի գագաթանէ քարանձաւին բնակեցաւ ի նոյն
լերինն ի հովիտ մի, ուր են աղբիւրք բարեհամբ: Եւ սուրբ
Թագաւորն Սենեքերիմ շինեաց ի նոյն տեղւոջ եկեղեցիս մե-
ծածախս, և ի ստորոտ լերինն շինեաց զհայկապ և զհռչա-
կաւոր մայրաքաղաք մենաստանն զՎարագ և կարգեաց ինմա
արս հաւատարիմս և զարդարեաց բազում կրօնաւորօք և
երկնագումար դասուք սուրբ քահանայից, կարգեաց նոցա
ռոճիկս և կէին ի խաղաղութեան ի գաւառն Վասպուրականի: »

Իսկ Յայսմաւուրս վասն գիւտի Խաչիս գրի այսպէս: « Շար-
ժեցաւ լուսեղէն սուրբ նշանն ի վիմէն, և ի մէջ լուսոյն վե-
րամբարձեալ փայտեղէն խաչն պահարանաւն իւրով և ցո-
լացեալ եմուտ սքանչելի լուսով յեկեղեցին, ուր աղօթէին
նորա (Հ. Թողիկ և աշակ. Յովէլ) մնաց լուսեղէն ճառագայ-
թեալ նշան սուրբ խաչին ի վեց ժամէն աւուրն մինչև ցինն
ժամն. և ճգնաւորքն մինչդեռ կային ահիւ զարմացեալք,
ձայն եղեւ առ նոսա ի Խաչանիշ լուսոյն՝ որ ասէր. « Ասա հա-
ճեցաւ Աստուած՝ բնակել սուրբ Խաչիս ի պահպանութիւն և ի
« փրկութիւն աշխարհիս: »

Ձայն ձայն լուան, և զայն նշան հրաշից տեսին բազումք
ի ժողովրդոց յաղատ իշխանաց, ուստի և իշխանաց իշխանն
Վարդ պատրիկ եպիսկոպոսօք, քահանայիւք և ամենայն ազա-
տագունդ զօրօք վաղվաղակի հասին ի լեառն, երկրպագեալ
սուրբ նշանին, փառս ետուն Աստուծոյ: Շինեցին բաց 512
լուսեղէն սեանցն այլ և զեկեղեցին, ուր եկեալ հանգեաւ
սուրբ նշանն, կարգեցին մեծահանդէս տօն սուրբ նշանին
Վարագայ ամ յամէ, զոր կատարէ եկեղեցի մեր յեօթներորդ
կիւրակէի յետ Խաչովերացին առանձին տօնիւ:

(ԿԸ շԵՐՈՒՆԻՆԻ)

Ռուստամ — Բէկ Երզնկեանց: